



ALISHER NAVOIYNING “LISON UT-TAYR” VA FARIDUDDIN ATTORNING “MANTIQ UT-TAYR” DOSTONLARI: ISTIQLOL DAVRI TADQIQOTLARI ASOSIDA QIYOSIY TAHLIL

Saidova Rizvon Mustofa qizi,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b. dotsent.

Jizzax viloyat pedagogik mahorat markazi.

rizvonsaidova874@gmail.com

Tel: (+99890) 539-15-91

Orcid:0009-0005-1892-3342

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v19iB.1846>

MAQOLA HAQIDA/OCTATBE	ANNOTATSIYA/АННОТАЦИЯ
Qabul qilindi: 2-oktabr 2026-yil Tasdiqlandi: 5-oktabr 2026-yil Jurnal soni: 19-B Maqola raqami: 14 KALIT SO'ZLAR/КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА Lison ut-tayr, Mantiq ut-tayr, Hudhud, Simurg, yetti vodiy, fano, tasavvuf, qiyosiy tahlil	Maqolada Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” va Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonlari istiqlol davrida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar va adabiyotshunoslikdagi yangicha talqinlar asosida qiyosiy tahlil qilinadi. Har ikki asarning o'zaro mushtarak jihatlari, g'oyaviy-falsafiy asoslari, kompozitsion qurilishi hamda badiiy ifoda xususiyatlari adabiy an'ana va ijodiy o'ziga xoslik munosabati doirasida yoritiladi. Xususan, qushlar timsoli, safar motivi, ramziy obrazlar tizimi va hikoyatlar vositasida insonning ma'naviy kamolotga intilishi, o'zlikni anglash hamda haqiqatni izlash masalalarining badiiy ifodalanishiga e'tibor qaratiladi. Shuningdek, Navoiy ijodiy tafakkurining Attor adabiy merosi bilan munosabati, sharq mumtoz adabiyotidagi tasavvufiy qarashlarning poetik talqini va ijodiy qayta ishlanishi ilmiy nuqtayi nazardan baholanadi. Istiqlol davri navoiyshunosligida shakllangan yondashuvlar asosida ikki dostonning mazmuniy va shakliy xususiyatlari o'rtasidagi o'xshashlik hamda farqlar aniqlashtirilib, Navoiy badiiy mahoratining o'ziga xos qirralari ochib beriladi. Maqola qiyosiy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan mazkur asarlar o'rtasidagi ijodiy aloqalarni chuqurroq anglashga hamda ularning o'zbek mumtoz adabiyoti tarixidagi ilmiy-estetik ahamiyatini belgilashga xizmat qiladi.
ABOUT THE PAPER	ANNOTATION
Accepted: 2 October 2026 Approved: 5 October 2026 Volume: 19-B Paper number: 14 KEYWORDS Lison ut-tayr, Mantiq ut-tayr, Hudhud, Simurg, seven valleys, fana, Sufism, comparative analysis	This article presents a comparative analysis of Alisher Navoi's <i>Lison ut-tayr</i> and Fariduddin Attar's <i>Mantiq ut-tayr</i> based on scholarly research and new interpretative approaches developed during the period of Uzbekistan's independence. The study examines the ideological and philosophical foundations, compositional structures, and artistic characteristics of both epics in relation to the continuity of literary traditions and the distinctive features of individual creativity. Particular attention is given to the symbolic representation of birds, the journey motif, the system of allegorical images, and the role of embedded narratives in expressing the human pursuit of spiritual perfection, self-awareness, and the search for truth. The article also explores the relationship between Navoi's creative thought and Attar's literary heritage, assessing the poetic interpretation and creative transformation of Sufi ideas within the framework of classical Eastern literature. Drawing on approaches established in Navoi studies during the independence period, the analysis identifies the similarities and differences between the two works in terms of content and form, thereby highlighting distinctive aspects of Navoi's artistic mastery. From the perspective of comparative literary studies, the article contributes to a deeper understanding of the creative connections between the two epics and clarifies their scholarly and aesthetic significance in the history of Uzbek classical literature.

Kirish

Alisher Navoiy va Fariduddin Attor ijodiy merosi Sharq mumtoz adabiyotida tasavvufiy-falsafiy tafakkurning badiiy ifodasi, ramziy obrazlar tizimi hamda insonning ma'naviy kamolot yo'lini talqin etish jihatidan alohida ilmiy ahamiyatga ega. Xususan, Navoiyning “Lison ut-tayr” va Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonlari syujet-kompozitsion qurilishi, qushlar timsollari, yetti vodiy konsepsiyasi, Hudhud va Simurg obrazlari, shuningdek, hikoyatlar tizimi bilan o'zaro yaqinlik kasb etadi. Mazkur mushtaraklik har ikki asarning genezisi va poetik munosabatini aniqlash, ayni paytda Navoiyning Attor an'anasiga munosabatini oddiy taqlid yoki tarjima doirasidan farqlash masalasini kun tartibiga chiqaradi.

“Lison ut-tayr”ning “Mantiq ut-tayr” bilan munosabati uzoq vaqt davomida Sharq adabiyotidagi ijodiy ta'sir va an'ana masalasi doirasida o'rganib kelindi. Biroq mazkur munosabatni faqat manba va ta'sir masalasi sifatida talqin qilish har ikki shoirning badiiy tafakkuridagi o'ziga xosliklarni to'la namoyon etmaydi. Chunki Navoiy Attorning asosiy poetik modelini qabul qilgan holda, uning tarkibiy qismlarini qayta ishlaydi, ayrim obrazlarning semantik doirasini kengaytiradi, hikoyatlar tizimini yangilaydi va tasavvufiy g'oyalarni o'zining estetik hamda falsafiy qarashlari asosida qayta talqin etadi. Shu jihatdan “Lison ut-tayr”ni “Mantiq ut-tayr”ning oddiy davomchisi yoki tarjimasi sifatida emas, balki ijodiy dialog asosida yuzaga kelgan mustaqil badiiy hodisa sifatida baholash zarur.

Qushlar haqidagi tasavvufiy qissalarning genezisi ham mazkur masalani kengroq adabiy-tarixiy kontekstda o'rganishni talab etadi. Ibn Sinoning “Tayr qissasi”, Abu Homid G'azzoliyning “Risolat ut-tayr”i singari manbalarda shakllangan qushlar timsoli keyinchalik Attor ijodida mukammal badiiy tizimga aylangan. Attor “Mantiq ut-tayr”ida Hudhudni qushlarga yo'l ko'rsatuvchi murshid, Simurg'ni esa ilohiy haqiqatni anglashning yuksak ramzi sifatida markazlashtiradi. Navoiy esa mazkur an'anani o'zlashtirish bilan cheklanmay, Hudhud, Simurg, qushlar, vodiylar va hikoyatlar tizimiga o'zining poetik-falsafiy munosabatini singdiradi. Natijada tashqi jihatdan mushtarak bo'lgan syujet va obrazlar tizimi ikki dostonida turlicha semantik yuklama kasb etadi.

Ayniqsa, Hudhud va Simurg obrazlarining qiyosiy talqini ikki doston o'rtasidagi ijodiy farqni aniqlashda muhim mezon bo'la oladi. Har ikki asarda Hudhud Sulaymon payg'ambarning elchisi, donishmand va qushlarni Haq sari yetaklovchi yo'lbo'shchi sifatida namoyon bo'lsa-da, uning xarakteri, qushlar bilan munosabati va yetti vodiydagi funksiyasi bir xil emas. Xuddi shuningdek, Simurg har ikki dostonida ilohiy haqiqat bilan bog'liq ramz sifatida namoyon bo'lsa-da, Navoiyning talqinida uning ma'no doirasi insonning o'zligini anglash, komillikka erishish va ilohiy haqiqatni botiniy ravishda kashf etish g'oyalari bilan yanada kengayadi. Shu sababli mazkur obrazlarni faqat umumiy tasavvufiy ramzlar sifatida emas, balki har ikki shoir poetik tafakkurining individual ifodasi sifatida qiyoslash muhimdir.

Adabiyotlar tahlili

Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” dostoni va Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari oʻrtasidagi adabiy-estetik munosabatlarni oʻrganishda Z. U. Mamadalievanning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchining “Alisher Navoiyning «Lison ut-tayr» dostonidagi ramziy obrazlar tizimi” nomli dissertatsiyasida qushlar timsolining shakllanishi, ularning tasavvufiy mazmuni hamda Attor ijodi bilan mushtarak va farqli jihatlarini tizimli tahlil qilingan. Muallif obrazlarni alohida badiiy birlik sifatida emas, balki dostonning gʻoyaviy yoʻnalishini belgilovchi yaxlit ramziy tizim doirasida oʻrganadi. Ayniqsa, Hudhudning yoʻlboshchilik vazifasi, Simurgʻning ilohiy haqiqat bilan aloqasi va qushlarning maʼnaviy kamolot sari intilishi oʻzaro bogʻliq holda izohlanadi. Mazkur yondashuv Navoiyning Attor anʼanasini ijodiy oʻzlashtirish tamoyillarini aniqlashga imkon beradi [1, 44–58-b.].

Z. Mamadalievanning «Lison ut-tayr» obrazlari: ramz va majoz olami” monografiyasida esa doston obrazlarining semantik qatlamlari yanada kengroq yoritilgan. Tadqiqotchi Hudhud timsolini murshidlik, ruhiy kamolot va insonning ichki tarbiyasi bilan bogʻliq holda sharhlaydi. Uning talqinida obrazning vazifasi faqat qushlarni Simurgʻ sari yetaklashdan iborat emas, balki soliklarning ruhiy holatini anglash va ularni maqsad sari ruhlantirishni ham qamrab oladi. Simurgʻ obraziga doir tahlillarda esa ilohiy haqiqatni izlash va oʻzlikni anglash masalalari markazga chiqariladi. Shu tariqa tadqiqotchi dostonning tasavvufiy mazmunini obrazlarning oʻzaro munosabati orqali ochib beradi [2, 53–57-b.; 2, 71–80-b.].

E. E. Bertelsning “Navoiy va Attor” asari ikki dostonning poetik mustaqilligini belgilashda muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Olim Navoiyning Attor ijodiga munosabatini oddiy tarjima yoki tayyor syujetni koʻchirish hodisasi sifatida baholamaydi. Uning qarashlariga koʻra, Navoiy oʻzidan oldingi adabiy anʼanani saqlagan holda, voqealar rivoji, hikoyatlar tarkibi va falsafiy mushohadalarni oʻz badiiy tafakkuriga muvofiq qayta shakllantiradi. Bertels, xususan, Navoiyning hikoyatlarga munosabati, hayotiy tafsilotlarga eʼtibori va fikrni izchil bayon etish usulini Attor poetikasidan farqlovchi jihatlar sifatida koʻrsatadi. Ushbu kuzatishlar “Lison ut-tayr”ning mustaqil badiiy qiymatini asoslashda muhimdir [3, 33–43-b.; 3, 69–72-b.].

Sh. Sharipovning “Alisher Navoiy «Lison ut-tayr» dostonining genezisi va gʻoyaviy-badiiy xususiyatlari” asarida qushlar haqidagi tasavvufiy qissalarning tarixiy ildizlari hamda doston shakllanishiga taʼsir koʻrsatgan manbalar masalasi yoritilgan. Muallifning izlanishlari mazkur anʼananing faqat Attor ijodi bilan chegaralanmasligini, undan oldingi Sharq falsafiy va adabiy tafakkurida ham qushlar orqali ruhiy safar gʻoyasi ifodalanganini anglashga yordam beradi. Shu nuqtayi nazardan, “Lison ut-tayr” va “Mantiq ut-tayr” oʻrtasidagi munosabatni oʻrganishda manbalar davomiyligi bilan bir qatorda, Navoiyning mavjud badiiy tajribaga kiritgan yangiliklarini ham hisobga olish lozim [6, 45–96-b.].

N. Komilovning “Alisher Navoiy va tasavvuf” asari dostonning irfoniyl mazmunini tushinishda muhim nazariy manbadir. Olim tasavvufiy adabiyotdagi pir va murid munosabatlari, ruhiy kamolot bosqichlari hamda Haqni anglash masalalarini yoritish orqali Navoiyning ramziy obrazlarini sharhlash uchun zarur tushunchaviy asos yaratadi. Bu yondashuvda Hudhudning murshidlik vazifasi, qushlarning solik sifatidagi mohiyati va yetti vodiy tushunchasi insonning maʼnaviy takomillashuvi bilan bogʻliq holda talqin etiladi. Mazkur qarashlar dostonning tashqi syujeti ortida mujassam boʻlgan falsafiy mazmuni aniqlashda ahamiyatlidir [8].

Attorning “Mantiq ut-tayr” dostoni J. Kamol tarjimasida oʻzbek kitobxoniga yetkazilgan boʻlib, ushbu nashr ikki asarning syujet-kompozitsion tuzilishi, obrazlar tizimi va badiiy ifoda xususiyatlarini bevosita qiyoslash uchun asosiy matniyl manbalardan biri hisoblanadi. Asardagi qushlarning Simurgʻni izlash yoʻlidagi safarlari, yetti vodiya oʻtish jarayoni va yakuniy anglash holati Navoiyning talqini bilan qiyoslanganda, umumiy tasavvufiy modelning turlicha badiiy yechimlar orqali ifodalanganini koʻrish mumkin. Bunda tarjima matnidagi ayrim istiloh va obraz nomlarining asl forsiy matndagi maʼnolari bilan munosabatini ham hisobga olish zarur [5].

A. Shimmelning “Mystical Dimensions of Islam” asari islom tasavvufining nazariy asoslari, ramziy tafakkuri va ruhiy tajriba ifodasini oʻrganishda muhim xorijiy manbalardan biridir. Olimning tasavvufiy tushunchalar va ramzlarning maʼno doirasiga oid qarashlari Sharq mumtoz adabiyotidagi obrazlarni kengroq ilmiy kontekstda tushinishga yordam beradi. Mazkur nazariy yondashuv “Lison ut-tayr” va “Mantiq ut-tayr” dostonlarida uchraydigan ruhiy safar, ilohiy haqiqatni izlash hamda insonning oʻzligini anglash motivlarini qiyosiy tahlil qilishda qoʻllanishi mumkin [10].

C. W. Ernstning “The Shambhala Guide to Sufism” asarida tasavvuf taʼlimotining asosiy tushunchalari va tarixiy rivojlanishiga oid masalalar yoritiladi. Ushbu manba irfoniyl adabiyotdagi ramziy ifodalarni diniy-falsafiy anʼanalar bilan bogʻliq holda tahlil qilish uchun qoʻshimcha

nazariy imkoniyat yaratadi. Xususan, solikning maʼnaviy tajribasi, ruhiy tarbiya va ilohiy haqiqatga intilish masalalarini sharhlashda bunday yondashuv muhimdir. Biroq mazkur asarning nazariy qarashlarini Navoiy va Attor matnlariga tatbiq etishda ularning tarixiy-adabiy sharoiti va oʻziga xos poetik xususiyatlarini alohida hisobga olish lozim [11].

Sh. Sirojiddinovning “Alisher Navoiy tafakkuri va tasavvufi qarashlari” asari shoirming falsafiy mushohadalari hamda irfoniyl qarashlarini oʻrganish uchun muhim ilmiy manba sifatida eʼtiborga loyiq. Mazkur yoʻnalishdagi izlanishlar Navoiyning tasavvufiy tushunchalarni badiiy ifodalash usuli, inson kamolotiga munosabati va mumtoz tafakkur anʼanalarini qayta talqin etish xususiyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Bu jihatlar “Lison ut-tayr”dagi ramziy obrazlarning faqat anʼanaviy maʼnolarini emas, balki shoir dunyoqarashi bilan bogʻliq individual mazmunini ham ochishga yordam beradi [13].

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur maqolada qiyosiy-tipologik, tarixiy-adabiy, germeneytik va matniyl tahlil metodlaridan foydalanildi. Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” hamda Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” dostonlari syujet-kompozitsion tuzilishi, ramziy obrazlar tizimi, yetti vodiy konsepsiyasi va hikoyatlar mazmuni jihatidan qiyosiy oʻrganildi. Shuningdek, mustaqillik davrida amalga oshirilgan adabiyotshunoslik tadqiqotlari tahlil qilinib, ikki asar oʻrtasidagi mushtarakliklar va farqli jihatlar aniqlash hamda Navoiyning ijodiy individualligini asoslashga eʼtibor qaratildi.

Natijalar

Mustaqillik yillarida Alisher Navoiy merosini xolis va ilmiy oʻrganish “Lison ut-tayr” dostoniga ham yangicha yondashuvni taqozo etdi. Shoʻrolar davri tadqiqotlarida dostonidagi timsollar koʻpincha bir yoqlama, oʻsha davr talabiga mos izohlangan, ularning tasavvufiy mazmuni yetarlicha ochilmagan edi [1, 8-b.] Z. Mamadalievanning ishlarida bu timsollar birinchi marta yaxlit tizim sifatida, kelib chiqish manbalari va Attor anʼanasi bilan qiyosda tahlil qilindi. Shuningdek, E. E. Bertelsning “Navoiy va Attor” tadqiqoti oʻzbek tiliga tarjima qilinib, keng kitobxonga yetkazildi [3, 5-b.] (Bertelsning asl matni XX asr oʻrtalarida rus tilida chop etilgan; maqolada uning istiqbol davridagi oʻzbekcha nashriga tayaniladi.)

“Lison ut-tayr” Attorning “Mantiq ut-tayr”ga javob tarzida yozilgan, ammo “qushlar qissasi” anʼanasi undan ancha oldin shakllangan. Sh. Sharipov dostonning genezisi Ibn Sinoning “Tayr qissasi”ga borib taqalishini isbotlagan; unda qushlarga nom berilmagan va ularning rahnamosi yoʻq. Gʻazzoliyning “Risalat ut-tayr”ida qushlar shohi Anqo deb ataladi, biroq yoʻlboshchi obraz yana uchramaydi. Hudhudni asarning markaziy qahramoniga aylantirgan, Simurgʻni esa Haqning tasavvufiy timsoli darajasiga koʻtargan shoir – Attor [1, 45-b.]. Demak, Navoiy boʻsh joyga emas, Attor tomonidan toʻliq shakllantirilgan badiiy tizimga murojaat qilgan.

Bertels bu borada aniq xulosa beradi: Navoiy dostonini tarjima deyish mumkin emas, unda tarjimon emas, shoir shaxsi birinchi oʻringa chiqadi, “Lison ut-tayr” esa “Attor dostoni haqidagi doston”dir. Navoiyning oʻzi ham mazkur tarhni Attor asrining sharhi deb aytaydi, lekin Bertels uning Attor matniga katta erkinlik bilan yondashganini koʻrsatadi [3, 72-b.]

Ikkala dostonida Hudhud Qurʼonning “Naml” surasi (20–27-oyatlar)dagi Sulaymon paygʻambarning elchisi, zehnlilik qush sifatida talqin etiladi. N. Komilov fikricha, Hudhud – pir timsoli, oʻttiz qush – solik muridlar, Attor va Navoiy tasvirlagan yetti vodiy esa solik ruhining Iloha vosil boʻlish bosqichlaridirm [1, 44-b.] Shoʻrolar davri adabiyotshunosligidagi “Hudhud Navoiy zamondosh shayxlarning allegorik obrazi, shoir ularni tanqid qilgan” degan qarashni Z. Mamadaliyeva asosli ravishda inkor etadi: Navoiy obrazni salafilar anʼanasidan chekinmay, yangi ifodalar bilan talqin qilgan [1, 58-b.].

Tadqiqotchi ikki shoir talqinidagi umumiy jihatlarini toʻrtta deb koʻrsatadi: Hudhud Sulaymonning hamsuhbati va elchisi; donishmand va zakii; asarning markaziy qahramoni va yoʻlboshchisi; har bir solik qush bilan Simurgʻ oʻrtasidagi bogʻlovchi Rishta [2, 53] Farqlar esa quyidagilarda namoyon boʻladi:

(a) Attor dostonni qushlarga xitob bilan boshlaydi, Navoiyda esa Hudhud qushlar shohsizlikdan oʻrin talashib kelishmagan sahnada paydo boʻladi; (b) Attorda yoʻlboshchi qurʼa bilan belgilanadi (bu ramziy ahamiyatga ega), Navoiyda yoʻlboshchi boʻlishini qushlarning oʻzlari iltimos qiladi; (v) Navoiyning Hudhudi kamtarin, qushlarning inijligiga sipolik bilan javob beradi, Attordagidek qattiq gapirmaydi; (g) Attorda Simurgʻ taʼrifi soʻralmasdan beriladi, Navoiyda qushlar savolidan keyin keladi va bob sarlavhasiga ham chiqariladi; (d) Attor dostonida voqealar yetti vodiya kelganda Hudhudning vazifasi tugaydi, Navoiyning Hudhudi esa fano vodiysida noumid boʻlgan qushlarni ham qoʻllaydi [2, 55-b.] Shuningdek, qushlarni taʼriflash vazifasi Navoiyda Hudhudga yuklangan. Fano vodiysidagi irshodidan keyin Navoiy uni shunday baholaydi:

*Ham alarda bor edi mardonaliq,
Hodii komilda ham farzonaliq.*

Z.Mamadaliyeva bundan Hudhudning qushlarga munosabati ijobiy tomonga o'zgartirilgani, unga kamtarlik va xoksorlik kabi komil inson sifatlarini kiritilgani haqida xulosa chiqaradi [4, 167-b]. U Hudhudni "o'z-o'zini tarbiyalayotgan nafs lavvoma" yoki Robbisini tanigan ruh timsoli sifatida ham izohlash mumkinligini qayd etadi [2, 57-b].

Simurg' obrazi Avestodagi Varag'n va Saena qushi, xalq ehtaklaridagi Davlat qushi, "Shohnoma"dagi Simurg' va Suhravardiy risolalaridagi ramziy talqinlar orqali Attorga yetib kelgan. Attorda u uch ma'noda keladi: qushlar shohi, ilohiy ideal (Yaratguvchi) va "si murg'" – o'ttiz qush [2, 72-b]. Navoiy bu uch ma'noni saqlab, kuchaytirgan, Z.Mamadaliyevaning xulosasiga ko'ra, to'rtinchisini – Simurg' komil inson ramzi degan talqinni – kashf etgan.

Asosiy farq maqsadga yetish tabiatiga oid. Attorda qushlar Simurg'ning soyasi, ularning dunyodagi hayoti hijron va ayriliqda; ilohiy O'zlik o'zdan yuksakda bo'lib, unga riyozat bilan yetilishi lozim. Navoiy esa insonning yaratilishini hijron emas, Yaratguvchi hikmati deb baholaydi va "Men maxfiy xazina edim, oshkor bo'lishni xohladim" mazmunidagi qudsiy hadisga tayanadi:

*Ganje erdi, lek maxfiy zot anga,
Yoshurin husn erdi, kun – miroat anga.*

Dostonning yakunida esa ilohiy O'zlik tashqarida emas, solik ichida kashf etiladi: o'ttiz qush fano maqomidan baqo maqomiga o'tganda o'zlarining Simurg' ekanini anglaydi [2, 71-b]. Bu – Navoiy talqinining eng muhim yangiligi.

Bertels bu borada boshqa jihatni ta'kidlaydi: Navoiyda Simurg' tavsifi mistik bo'yoqdan deyarli xoli, umumiy so'zlar bilan beriladi ("zoti bitta, sifatlar ko'p"), biroq shoir qushlarni sirli shoh haqida ikki marta so'rashga majbur qiladi, hadis va falsafiy atamalar bilan izoh beradi, umuman, uning dostoni Attorinikidan ratsionalroq va didaktikroq [3, 70-b]. Z.Mamadaliyeva ham Navoiyda mulohaza va tasvir uyg'unligi kuchliroq ekanini Bertelsga tayanib ta'kidlaydi. Demak, ikkala tadqiqot Navoiyning aqliy-falsafiy izohga moyilligini birdek tan oladi; farq – Z.Mamadaliyeva buni tasavvufiy ma'no chuqurlashuvi, Bertels esa Attor ehtirosining jilovlanishi sifatida baholashida.

Ibn Sinoda qushlar – inson ruhlari, G'azzoliy va tasavvuf adabiyotida – Tangri izlayotgan soliklarning ko'ngillari; aynan shu talqin Attor va Navoiy dostonlarida vodiylar oshuvchi solik qushlar timsoliga aylangan. Navoiy lirikasidagi jon qushi, ko'ngil qushi, maloyik qushlari timsollari dostonida ham faol qo'llanadi. Masalan, Attorning fano vodiysidagi xabarchi qushi Komilov–Mahmudov tarjimasida "izzati chovushi", J.Kamol tarjimasida "shotir" deb berilgan bo'lsa, Navoiy uni "izzat chovushi" nomi bilan tasvirlaydi va farishta ramzi sifatida ishlatadi [2, 80-b]. Bertelsning qaydicha, Navoiy qushlarni sanash tartibini o'zgartirgan va ro'yxatida Attorda yo'q qushlar ham bor; kiritma hikoyatlarning faqat juda kichik qismi Attordagilarga mos keladi, aksariyati Navoiyning o'z ijodi yoki hayotiy kuzatuvlaridir [3, 33-b]. Dissertant ta'kidlashicha, afsonaviy (Simurg', Anqo, Humo, Qaqnus) va real qushlar turli manbalardan olingan bo'lsa-da, dostonida yagona g'oya – tavhidga xizmat qildirilgan: Shayx San'on hikoyasidan so'ng ularni muallif "bir qush" deb ataydi [2, 168-b].

Muhokama

Jon qushi va ko'ngil qushi timsollari Navoiy lirikasida ham, dostonida ham ma'nodosh, biroq nozik farq bilan ishlatiladi. Mamadaliyevaning kuzatishicha, jon qushi Yor jamolini – Tangri didorini qo'msab, tanadan chiqib uchishga intiladi; ko'ngil qushi esa vujud ichida shavq va zavqini izhor etadi, hijrona qiynaladi, visolda shodlanadi. Dostonning ilk baytidagi "jon qushi" esa ishq asrorini bayon etishga shaylangan orif oshiqdir [2, 78-b]. Bu esa Navoiy lirikasi va dostonini yagona badiiy olam sifatida o'rganish imkonini beradi. Dostonlardagi hikoyatlar va dunyoqarash farqiga keladigan bo'lsak, eng yaqin o'rin – Shayx San'on qissasi. Bertelsga ko'ra, Attorda u markaziy o'rinni egallaydi; Navoiy bu yerda asliyatga eng yaqin keladi, Attorni deyarli satma-satr kuzatadi, lekin bu ham tor ma'nodagi tarjima emas – shoir ko'plab yangi tafsilotlar qo'shadi [3, 43-b]. Umuman, Navoiy Attorning asosiy yo'nalishlarini saqlab, materialni izchilroq joylashtiradi, yangi mavzular kiritadi; natijada hikoya mavhum, zamon va makondan holi xarakterini yo'qotib, moddiy, realistlik va insonparvar tus oladi [3, 69-b].

Hikoyatlardagi timsollar tizimida ham Attor an'anasi ijodiy rivojlantirilgan. Shoh va gado – ma'shuq va oshiq timsollarini yaratishda

Navoiy Attorning "Mantiq ut-tayr" va "Ilohiynoma"sidagi hikoyatlardan ta'sirlangan, ammo shohlarning nafaqat go'zal, balki axloqan komil inson sifatidagi tasviri kabi yangi mulohazalar kiritgan. Mirot (ko'zgu) timsolida u inson ko'ngli – Tangri ko'zgusi, unga sayqal berish esa har kishining o'z qo'lidadir, degan g'oyani ilgari suradi; sham' va parvona timsolida parvonaning shamga erishishini fano deb baholaydi; darvesh timsoliga esa ikki xil – haqiqiy va soxta darvesh sifatida yondashib, ularga avvalo realist shoir sifatida baho beradi.

Dunyoqarash farqi ham muhim. Bertels fikricha, Attor "borliq va fano makoni"ga o'ta nafrat bilan qaraydi, Navoiy esa hayotni xotirjam kuzatuvchi, mulohazali shoir: g'avvos, hind savdogari, bog'bon haqidagi hikoyatlarda hayot lavhalarini Navoiyni qiziqtiradi [3, 72-b]. Navoiyning tasavvufga munosabati borasida Bertels uni tasavvuf ma'naviy asosini qabul qilgan, ammo amaliyotchi sufiy bo'lmagan, Attorning keskin xulosalarini yumshatishga intilgan shoir deb baholaydi. Mamadaliyeva esa timsollar tahlili orqali Naqshbandiya ta'limoti ta'sirini ko'rsatadi: fil, ko'rilar va filbon hikoyasida Navoiy filni mutlaq haqiqat, ko'rlarni turli tariqat vakillari, filbonni esa Naqshbandiya pir-i komili sifatida talqin qiladi; it timsoli esa Bahouddin Naqshbandning munosabati ta'sirida rivojlangan [2, 160-b]. Bu ikki qarash bir-birini inkor etmaydi: biri shoir shaxsiyatiga, ikkinchisi timsollarning tasavvufiy mazmuniga tayanadi. Attor (2005).

Tadqiqot ishlarini tahlil qilar ekanmiz bir qancha munozarali o'rinlarga ham duch kelamiz. Xususan, Hudhud talqinlari bir xil emas: istiqloq davri adabiyotshunosligida uni payg'ambar yoki islom dini timsoli sifatida izohlash ham kuzatilgan (U. Qobilov), N. Komilov uni pir timsoli deb biladi, Mamadaliyeva esa germeneytik yondashuvda obrazni ko'p ma'noli – pir, komil inson, nafs yoki ruh – deb qaraydi. Germaneytikada timsolga berilgan talqinlar xilma-xil, hatto bir-biriga zid bo'lishi mumkin va bu badiiy haqiqatni ochishga to'sqinlik qilmaydi. Shu bois yuqoridagi xulosalarni yakuniy hukm emas, manbalarga asoslangan ilmiy talqinlar sifatida qabul qilish to'g'ri bo'ladi.

Xulosa

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asari bilan g'oyaviy va kompozitsion jihatdan mustarak bo'lsa-da, badiiy talqin, obrazlar mazmuni va falsafiy qarashlarning ifodalanishi bilan undan farqlanadi. Navoiy Attor yaratgan an'anaviy syujet modelini saqlab qolgan holda, hikoyatlar tarkibi, voqealar rivoji va ramziy timsollar mazmunini o'z dunyoqarashi asosida qayta ishlab, mustaqil badiiy asar yaratgan. E. E. Bertels va Z. Mamadaliyeva tadqiqotlarida ham ta'kidlanganidek, mazkur munosabatni oddiy tarjima doirasida baholash Navoiyning ijodiy individualligini to'liq ochib bermaydi.

Ikki doston o'rtasidagi muhim farqlardan biri Hudhud obrazining talqinida namoyon bo'ladi. Attorda qushlarning yo'lboshchisi sifatida gavdalangan ushbu obraz Navoiy ijodida kamtarlik, xoksorlik va murshidlik fazilatlarini bilan boyitilgan. Navoiyning Hudhudi qushlarning iltimosi bilan ularga rahnamolik qiladi va fano vodiysida ham ruhiy madad beruvchi yo'lboshchi sifatidagi vazifasini davom ettiradi. Bu xususiyatlar shoirning komil inson va ma'naviy yetakchi haqidagi qarashlari bilan uzviy bog'liqdir.

Simurg' obrazining talqinida ham Navoiyning ijodiy yondashuvi yaqqol ko'rinadi. Shoir an'anaviy tasavvufiy ma'nolarni rivojlantirib, Simurg' timsolini komil inson va o'zlikni anglash g'oyalari bilan bog'laydi. Doston yakunida o'ttiz qushning Simurg'ni o'zlarida anglab yetishi insonning ma'naviy kamolot yo'lidagi eng muhim haqiqatlardan birini ifodalaydi. Bunda ilohiy haqiqatni izlash tashqi safar bilangina cheklanmay, insonning botiniy olamini anglash jarayoni sifatida ham namoyon bo'ladi.

Yeti vodiylar konsepsiyasi va hikoyatlar tizimi qiyosiy tahlilning yana bir muhim yo'nalishini tashkil etadi. Navoiy vodiylar tasvirida, ayniqsa, hayrat, fano va baqo bosqichlarining mazmunini o'ziga xos tarzda yoritadi. Hikoyatlar tarkibida esa Attor an'anasidan ijodiy foydalanish bilan birga, yangi voqealar va hayotiy kuzatishlarga asoslangan lavhalarini kiritadi. Bertelsning kuzatishlari hamda Mamadaliyevaning obrazlar tahlili Navoiyning mavjud adabiy tajribani qayta talqin etish orqali dostonning falsafiy va badiiy imkoniyatlarini kengaytirganini ko'rsatadi. Demak, "Lison ut-tayr"ning o'ziga xosligi an'anani saqlash va uni yangi ma'no qatlamlari bilan boyitish tamoyillarining uyg'unligida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mamadaliyeva Z. U. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonidagi ramziy obrazlar tizimi : filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent : O'zMU, 2010.

2. Mamadaliyeva Z. "Lison ut-tayr" obrazlari : ramz va majoz olami. – Toshkent : Qaqnus Media, 2019.

3. Bertels E. E. Navoiy va Attor / rus tilidan I. Mirzaev tarjimasi. – Toshkent : O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005.
4. Navoiy A. Lison ut-tayr // Mukammal asarlar to‘plami : 20 jildlik. – Toshkent : Fan, 1996. – 12-jild.
5. Attor F. Mantiq ut-tayr / forschadan J. Kamol tarjimasi. – Toshkent : Fan, 2006.
6. Sharipov Sh. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” dostonining genezisi va g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari. – Toshkent : Fan, 1982. – 96 b.
7. Sharipov Sh. “Lison ut-tayr” haqiqati. – Toshkent : Ma’naviyat, 1998.
8. Komilov N. Alisher Navoiy va tasavvuf. – Toshkent : Fan, 1994.
9. Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent : Movarounnahr, 2009.
10. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill : University of North Carolina Press, 1975. – 506 p.
11. Ernst C. W. The Shambhala Guide to Sufism. – Boston : Shambhala, 1997. – 264 p.
12. Attar F. The Conference of the Birds / translated by Afkham Darbandi and Dick Davis. – London : Penguin Books, 1984. – 240 p.
13. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy tafakkuri va tasavvufi qarashlari. – Toshkent : Fan, 2006.